

HUQUQNING TUSHUNCHASI VA MOHIYATI

Turg'unov Iskandar Ikromjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi IIV Farg'ona akademik liseyi huquqshunoslik fani katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Jamiyatda huquq haqida tushunchani yuksaltirib borish, qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Insoniyat qadim zamonlardan buyon davlat va huquq masalalariga katta qiziqish bilan munosabatda bo'lib keladi. Davlat hokimiyati hamda huquqiy hayot hodisalari hamma zamonlarda alohida dolzarblik kasb etib kelganligi barchaga ayon. Bu voqeliklar mustaqil O'zbekiston Respublikasi uchun ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Xususan, huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta'limva tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borilmayabdi.*

Kalit so'zlar: *Huquq ustuvorligi, Adolat, "haq", "haqiqat".*

"Huquq" iborasi kundalik hayotimizda ko'p qo'llaniladigan tushuncha bo'lib, "haq", "haqiqat" so'zlaridan olingan. Huquq hozirgi kunda quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: birinchidan, muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsning huquqi.

Ikkinchidan, huquq hamma uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan o'rnatilgan va bajarilishi ta'minlangan, muhofaza qilinadigan qoidalar, me'yorlar majmuidir. «Fan – tabiat, jamiyat va inson tafakkuri to'g'risidagi tushunchalarda, kategoriyalar–da, qonunlarda aks ettirilgan, haqqoniyligi amaliyotda tasdiqlangan bilimlar tizimidir. Har bir fan o'ziga xos obyekti va unga mos keluvchi predmeti bilan ajralib turadi».

Masalan, Fuqarolik kodeksi – mulkiy vas haxsiy xususiyatga ega nomulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi davlat tomonidan belgilangan, umummajburiy qoida, me'yorlar majmuidir.

Uchinchidan, huquq ijtimoiy fan sohalaridan birining nomi bilan bo'lib, davlat va huquq haqidagi ilmlarni o'zida mujassamlashtiradi. Masalan, konstitutsiyaviy huquq, fani, fuqarolik huquqi fani, jinoiy huquq fani.

Aflotun va Arastu fanga siyosiy huquq tushunchasini kiritgan va uni tabiiy hamda shartli huquqlarga ajratgan. "Siyosiy huquq – tabiiy huquq va shartli (insonlar xohish-irodasi bilan o'rnatiladigan) huquq" qismlaridan iborat. Tabiiy huquqtan olish yohud tan olmaslikdan qat'iy nazar hamma joyda bir xil ahamiyatga ega bo'lgan qoidalaridir. Shartli huquq – insonlar tomonidan ularning xohish-irodasiga ko'ra o'rnatilgan qoidalar majmuidir.

N.Kant huquqni "qat'iy imperativ" deb ataydi va uni insoniy holatlarga ham tarixiy davrlarga ham, tajribalarga ham bog'liq bo'lmay mutlaqlik xususiyatiga ega deb hisoblagan. Kantning "qat'iy imperativ" "shunday xatti-harakat qilginki, sening xatti-harakat qoidalaring barcha uchun umumiy bo'lmay qolmasin", degan talabga asoslanadi. Inson qat'iy imperativga amal qilishda erkin bo'lgandagina huquq haqida so'z yuritish mumkin deb hisoblaydi Kant.

Qat'iy imperativ asosda birovning boshqalarga nisbatan zo'rovonlik qilishini cheklaydigan normalar huquqni tashkil etadi. Tabiiy qonunlar asosida birovning boshqalarga nisbatan zo'rovonlik qilishini cheklovchi normalar majmuasi huquq deyiladi.

Kantning fikricha, huquq tabiiy, isbot talab qilmaydigan qoidalar majmuidir, ikkinchidan, huquq qonun sohibi erki-irodasini ifodalovchi ijobiy qoidalar yig'indisidir, uchinchidan, huquq - adolatni amalga oshirish qoidalaridir.

Qadimgi Rim mutafakkirlari huquqni yaxshilik, halol yashash, har kimga o'ziga munosibini berish, o'zgalarga zarar etkazmaslik, ezgulik va adolat san'atidir, deb ta'riflaydi.

Sharq mutafakkiri, qomusiy olim Abu Nasr al-Forobiy huquqni fozil kishilarning haqiqiy baxtga erishish vositasi deb tushungan. Huquq, uning fikricha, mamlakatda tinchlikni ta'minlash, xavfsizlikni ta'min etish, taraqqiyotga shart-sharoit yaratish, ijodiy mehnatga imkon yaratish vositasidir. Huquq - ehtiroslarni jilovlash vositasidir. Huquq - insonni asrash, avaylash qurolidir. Yuridik adabiyotlarda huquqqa turlicha ta'rif berilgan: «Huquq - bu davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan va qo'riqlanadigan, hamma uchun majburiy bo'lgan yashash qoidalaridir. Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulatordir».

Ikkinchi fikr: «Huquq - ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va qonunlarda ifodalangan adolat va erkinlik g'oyalariga tayanuvchi normativ qoidalar tizimi», - deb ta'riflaydi.

Uchinchi fikr: «Huquq - davlat tomonidan belgilangan yoki ruxsat etilgan va uning kuchi bilan himoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalari tizimi»dir, -deb hisoblaydi.

Huquqni zamon talablari asosida to'g'ri tushunish amaliy faoliyat uchun g'oyat muhim va zarurdir. Shu bois huquqqadavlat arboblari ham katta e'tibor berib, uni tushunishga o'z munosabatlarini ifodalaydilar. Xususan, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov huquqqa shunday ta'rif bergan: «Huquq ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolatparvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi»4dir.

Huquq ko'p qirrali tushuncha, bir ta'rifda uning hamma jihatlarini qamrabolishning imkoni yo'q. Shunday bo'lsa-da, huquq tushunchasini tashkil etuvchi quyidagi asosiy belgilarni ko'rsatish mumkin:

- 1) Huquqning barcha uchun majburiyligi;
- 2) Huquqning qonun va boshqa aniq shakllarda ifodalangan bo'lishi;
- 3) Huquqning davlat tomonidan o'rnatilishi, muhofaza qilinishi;
- 4) Huquqning ijtimoiy tartib-intizom, erkinlik, adolatparvarlik, tenglikni ta'minlash vositasi ekanligi;
- 5) Huquqning sub'ektiv va ob'ektiv huquqlarga bo'linishi va sub'ektiv huquqlar orqali harakat qilishi;
- 6) Huquq ehtiroslarni jilovlash vositasi ekanligi.

Mazkur belgilarning majmui huquq haqida to'laroq tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi.

Huquqning mohiyatiga kelsak, huquqning insoniyat uchun xizmat qilishi bilan belgilanadi. Demak, huquqning mohiyatini aniqlash uchun uning kimga xizmat qilishini, kimning irodasini ifodalashini aniqlash zarur.

Tabiiy huquq nazariyasi (huquqqa falsafiy yondashuv) Huquqni tushunishga falsafiy yondashuv nazariya sifatida XVII-XVIII asrlarda to'la mantiqan shakllandi. Uning namoyandalari Gobbs, Lokk, Radishchev va boshqalardir.

Mazkur nazariyaning asosiy g'oyalari:

- ijobiy huquq, Ya'ni davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar bilan bir qatorda insonga tug'ilishidanoq berilgan oliy, haqiqiy, «tabiiy» huquq mavjud. Har qanday qonun ham huquqiy bo'lmazligi mumkin;

- huquq va axloq aynanlashtiriladi, (mazkur nazariya namoyandalarining fikriga ko'ra) adolat, haqiqat, ozodlik, erkinlik, tenglik kabi axloqiy tushunchalar huquqning o'zagini tashkil etadi va huquq ijodkorligi hamda huquqni qo'llash jarayonini belgilab beradi;

- inson huquqlarining manbai qonunlarda emas, inson tabiatida bo'lib, unga tug'ilishdan yoxud xudoning amri bilan ega bo'lish mumkin.

Huquqni tushunishning tabiiy huquq nazariyasi quyidagi ijobiy jihatlarga ega:

- birinchidan, nazariyalar orasida eng ilgari bo'lib, yangi erkin davlat tuzumi yaratilishiga asos bo'ldi;

- ikkinchidan, qonunlar huquqiy bo'lmazligi mumkin, agar qonunlar insonning tabiiy huquqlariga zid kelsa, ularni inkor qilsa, adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik me'yorlari buziladi;

- uchinchidan, inson huquqlarining manbai tabiat yoxud Olloh deb tan olinadi. Shu bois davlat tuzilmalari va mansabdorlar tomonidan zo'ravonlik qilishning, suiiste'mollarning oldini olish imkoni yaratiladi.

Huquqni bunday tushunish ham o'ziga xos salbiy jihatlarga ega bo'lishi mumkin.

Xususan:

1. Huquqni mavhum axloqiy qadriyat sifatida tushunish uning shaqliy-yuridik xususiyatlarini susaytiradi, qonuniy va qonunga xilof harakatlar mezonini har xil odamda har xil bo'ladigan erkinlik, adolat, haqiqat to'g'risidagi tasavvurlarga qarab belgilashda qiyinchiliklarga olib keladi.

2. Huquqni bunday tushunish huquq bilangina emas, huquqiy ong bilan ham ko'proq bog'liq bo'ladi. Huquqiy ong esa turli xil odamlarda turlicha bo'ladi.

Huquqni bunday tushunishga O'zbekistonda ham alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston davlatining qonunlari ham insonning tabiiy huquqlarini, adolat, haqiqat, ozodlik, mustaqillik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda belgilamoqda.

Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Amir Temur, Alisher Navoiy kabi ajdodlarimiz ham huquqni tabiat yoxud Olloh tomonidan insonlarga berilgan imkoniyatlar majmui deb tushunganlar.

Huquqni tushunishga tarixiy yondashuv

Huquqni tushunishga tarixiy yondashuv XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida mantiqan shakllandi. Uning asosiy namoyandalari Gugo Grotsiy, Savini, Puxta va boshqa olimlardir.

Mazkur nazariyaning asosiy g'oyalari:

1) Huquq - tarixiy hodisa bo'lib, til kabi faqat biror kishining kelishuvi yoki kimningdir ko'rsatmasi bilan emas, muayyan tarixiy sharoitda kelib chiqadi va rivojlanadi.

2) Huquq - dastavval huquqiy odatlar (yuridik oqibatlar keltirib chiqaruvchi, tarixan shakllangan xulq-atvor qoidalari)dir. Qonunlar «milliy ruh», «xalq ongi» zahirida huquqdan kelib chiquvchi qoidalar majmuidir.

3) Bu nazariya namoyandalari inson huquqlarini inkor etib, yirik er egaligi hukmron bo'lgan vaqtda insonning tabiiy huquqlarini tan olishi mumkin bo'lmagan.

Huquqni tarixiy tushunish nazariyasining ham o'ziga xos kamchiliklari yo'q emas:

- bu nazariya yirik er egaligi tuzumi inqirozga uchragan bir paytda tabiiy huquq nazariyasiga qarama-qarshi nazariya sifatida eski tuzumni saqlab qolish niyatida vujudga kelgan;

- huquqiy odatlarning ahamiyatini qonunlardan ustun qo'yishga harakat qiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida huquqiy urf-odatlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda davlat organlarining huquqiy hujjatlarisiz ojizlik qilib qoladi.

Huquqni sinfiy tushunish .Huquq nazariyasi huquqni markscha tushunishni bunday ta'riflaydi: birinchidan, huquq sinfiy hodisa bo'lib, hukmron sinfning qonun darajasida ifodalangan irodasidir.

Ikkinchidan, huquqda ifodalangan sinfiy irodaning mazmuni moddiy ishlab chiqarish xarakteri bilan, ishlab chiqarish vositalarining to'la egasi, davlat hokimiyatini o'z qo'lida tutib turgan sinfning xarakteri bilan belgilanadi.

Uchinchidan, huquq ijtimoiy hodisa bo'lib, sinfiy iroda - davlat-normativ irodasi sifatida ifodalanadi. Huquq -davlat tomonidan o'rnatilgan muhofaza qilinadigan normalar yigindisidir.

Huquqni marksistik tushunish o'ziga xos salbiy nuqsonlarga ham ega.

Xususan:

- huquqda umuminsoniy qadriyatlarga putur etkazib sinfiy holatlarga ortiqcha ahamiyat beradi;

- huquqni haddan ziyod moddiy omillar iqtisodiy determinizm bilan bog'laydi.

Huquqni tushunishga integrativ yondashuv.Huquqni tushunish bo'yicha har xil yondashuvlar bilan tanishuv huquqning ko'p qirrali tushuncha ekanligini tasdiqlab turibdi. Bu yondashuvlarning birortasi mutlaq to'g'ri ham emas, noto'g'ri ham emas. Ularning har biridan biror foydali jihatlarni topish imkonini beradi. Shu bois huquqni tushunishda integrativ yondashuvga ehtiyoj tugiladi. Chunki, huquqni qo'llash va huquqni ijod qilish jarayonida bu nazariyalarning barcha ibratli jihatlari umumlashtirish zarurati tug'iladi. Biroq, barcha nuqsonlarini umumlashtirish xavfini oldini olish kerak bo'ladi.

Davlat va huquqni tizimli tahlil qilishda quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

1) sistema qismlarning bir butun kompleks o'zaro aloqadorligi ekanligi;

2) sistemaning tashqi muhit bilan uzviy birligi;

3) tahlil etilayotgan har qanday sistemaga o'zidan yuqoriroq va kattaroq boshqa sistemaning tarkibiy elementi deb qaralishi;

4) o'rganilayotgan sistemaning elementlari, odatda, quyi turuv-chi, kichik sistemani hosil qilishi.

Integrativ yondashuv asosida huquqni mukammal qiluvchi, rivojlantiruvchi, inson, davlat, jamiyat talablariga javob beruvchi jihatlarni umumlashtirishga e'tibor berish zarur. Bu huquqning shaqliga ham, mazmuniga ham taalluqli xususiyatlarni qidirishni zarur qilib qo'yadi. erkinlikning adolatli o'lchovlari huquqning mazmunini tavsiflaydi, shaqliy jihatini esa davlat tomonidan majburlovga asoslanuvchi majburiylik tashkil etadi. Shu bois, amaliyotchi (sudya, prokuror, militsiya xodimi, yuriskonsult) uchun qaysi normativ hujjatda, qanday huquqiy munosabat, qanday huquqiy ongda ifodalangan erkinlik va adolatni emas, muayyan jamiyatda muhofaza qilinadigan erkinlik va adolatni himoya qilish muhim. Aks holda noroziliklar, janjallar, har qanday adolatni toptashlarga yo'l ochiladi.

Shunday qilib, huquq amalda mutlaqo mukammal talabga javob beradigan bo'lmay, vaqt va makon shart-sharoitlariga qarab o'zgarishlar, to'ldirishlar, yangilanishlarga muhtoj bo'ladi. Shu bois huquq ijodkorligining samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida huquqqa har xil yondashuvlardan foydalanish, huquqning har xil ta'riflarini o'rganib ularni sintez qilish yaxshi samara beradi. Huquq nima degan bahslar asosida juda ko'p amaliy muammolar: huquqning asoslari, huquqning manbalari, huquqning ta'sir doirasi, huquqning samaradorligi, huquqdagi ziddiyatlar hal qilinadi.

Xulosa

Xulosa qilib, huquqning integrativ ta'rifini keltiramiz. Huquq - jamiyatda tan olingan va rasmiy muhofaza bilan ta'minlangan tenglik va adolat me'yorlari, erkin xohish irodalarini mutanosiblashtiruvchi, ularning o'zaro kurashlarini hamda o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi me'yorlar majmuidir.

Huquq va uning belgilari. Huquq-davlat tomonidan o'rnatilgan yoki ma'qullangan va uning kuchi bilan himoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalarining tizimi.

«Huquq» iborasi ikki ma'noda qo'llaniladi. Obyektiv huquq-umummajburiy xulq-atvor qoidalarining yig'indisi. Bu normalar u yoki bu insonning, subyektning irodasi hamda xohish-istagidan qat'iy nazar mavjud boiadi. Subyektiv huquq-muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsga tegishli boigan huquq⁸. Masalan, fuqaro Aliyevning ma'lum narsaga, aytaylik, avtomobilga nisbatan mulk huquqi. Subyektiv huquq yuridik jihatdan shaxs erkinligini ta'minlaydi, unga mustaqillik beradi va tashabbus ko'rsatishiga imkon yaratadi. Subyektiv huquq obyektiv huquqqa asoslanadi, obyektiv huquq bo'lmasa, subyektiv huquq ham bo'lmaydi. Subyektiv huquq insondan (yoki tashkilotdan), ya'ni huquqdor shaxsdan ajralmagan holda mavjud boiadi.

Huquq davlat bilan chambarchas bog'langan. Davlatsiz huquq bo'lishi mumkin emas, chunki aynan davlat huquqni shakllantiradi va huquqiy normalarning amalga oshirilishini kafolatlaydi, huquqni muhofaza qiladi.

O'z navbatida, davlat ham huquqsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Aks holda, u ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi vositadan mahrum bo'ladi.

Huquqning asosiy belgilari quyidagilardir:

- a) davlat yoini bilan o'rnatilishi;
- b) barcha uchun majburiyligi;
- d) huquq normalarining qonunlar va boshqa muayyan manbalarda ifodalanishi;
- e) subyektiv huquqlar orqali harakat qilish;
- f) davlat tomonidan ta'minlanganligi.

Huquq adolatdan ajralmasdir. Rim huquqida huquqning halol yashash, o'zgalarni xafa qilmaslik, har kimga kerakligini berish kabi qoidalari yozib qo'yilgan edi. Huquq ezgulik va adolatlilik san'atidir. Huquqda adolat mezoni ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ;

- 1. Albert Venn Daysining "Konstitusiyaviy qonunni o'rganishga kirish" (1885)asari;
- 2. Lon Fullerning "Qonun axloqi" (1964) asari;
- 4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi;
- 5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida huquq ustuvorligini ta'minlash holatini aniqlashning samarali mexanizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori (14.01.2021, PQ-4951-son);213